

GEHEUGEN COLLECTIEF
HISTORISCH PROJECTBUREAU

BOKRIJK

BKRRK Onderzoeksrapport

Kleding op het Kempense platteland: mannen

Deze teksten werd geschreven door Geheugen Collectief,
in opdracht van **Het Domein Bokrijk**
2018

Inhoud

Voorwoord	2
Inleiding	3
De kiel	4
Van kiel tot overall	4
Kielen niet toegelaten?	6
Zondagse kleding	7
Streekkledij of gedeeld Europees erfgoed?	8
Varianten	9
Kielen in de muziek	10
De faas	13
Petten op en af	13
Een hoge pet met een klep: de faas	14
De boerenzakdoek en de bollenzakdoek	16
Wat is de bollenzakdoek?	16
Waar is de bollenzakdoek?	17
Uitgevonden traditie?	18
De boerenzakdoek	20
Bretellen	22
Ondergoed wordt modeaccessoire	22
De bretellennijverheid in Vlaanderen	23
Bibliografie	25
Literatuur	25
Websites	27

Voorwoord

In opdracht van het Domein Bokrijk voerde historisch projectbureau Geheugen Collectief onderzoek naar vakmanschap op het Kempense platteland tussen 1600 en 1914. Dat leidde tot een reeks onderzoeksrapporten over de geschiedenis van concrete **vakmanschappen** zoals brood bakken, smeden, bier brouwen en textiel. We onderzochten de geschiedenis van het product of het beroep en de eraan gerelateerde materiële en immateriële cultuur. Ook het aspect consumptie werd daarbij niet vergeten. De rapporten hebben eveneens aandacht voor de rol van die vakmanschappen in de context van de Kempense plattelandsgemeenschap door onderzoek naar aspecten van het dagelijkse (landbouw)leven in de Kempen.

Daarnaast onderzochten we de geschiedenis van de gebouwen op een groot aantal **erven** uit het Kempense museumdeel. De rapporten waarin een erf centraal staat, bespreken de geschiedenis van het gebouw – wie woonde erin of wie gebruikte het voor het naar Bokrijk kwam – en de geschiedenis van het dorp waaruit het gebouw afkomstig is, eventueel aangevuld met een voor die locatie relevant historisch thema met betrekking tot de plattelandsgeschiedenis.

Inleiding

Dit onderzoeksrapport kwam tot stand in voorbereiding van de BKRK-tentoonstelling *Do You Remember?* (BKRK-Textiel) die vanaf mei 2018 in Bokrijk te zien is. In de expo maak je kennis met de nieuwe collectie die modeontwerper Tim Van Steenberghe voor de medewerkers van Bokrijk ontwierp, het ontwerpproces voor deze collectie én het historische verhaal van de plattelandskleding in de Kempen en Vlaanderen zo een honderdvijftig jaar geleden.

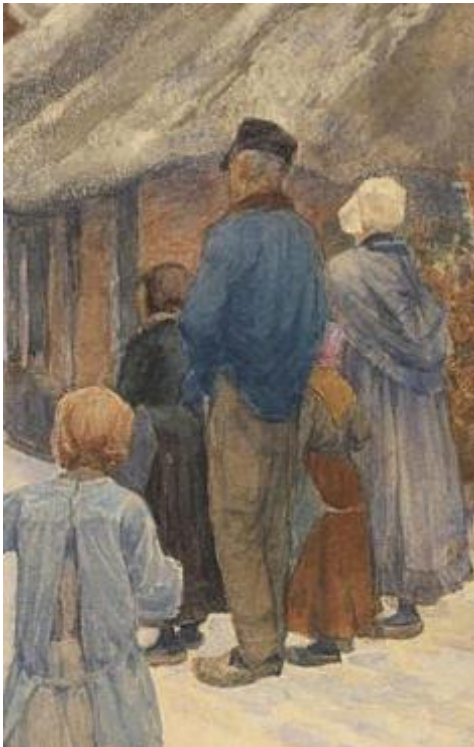
Tim Van Steenberghe ontwierp hedendaagse en praktische kleding die de medewerkers op het domein dagelijks kunnen dragen. De kleding is niet historiserend, maar verwijst wel naar het verleden. Tim Van Steenberghe inspireerde zich daarvoor op historische kledingstukken, foto's en onze herinneringen aan de kleding van vroegere generaties. Geheugen Collectief verzorgde het voorbereidend historisch onderzoek en het beeldonderzoek. Dat resulteerde onder meer in dit onderzoeksrapport.

In dit onderdeel bespreken we een aantal kledingstukken die mannen droegen: de kiel, de faas, de bretellen en de (rode bollen-)zakdoek. In de ontsluiting in de expo in het Hooghuis in Bokrijk komen wat de mannenkleding betreft ook de broek, de gilet en ondergoed aan bod. Voor elk van de geselecteerde kledingstukken gingen we op zoek naar informatie over hun herkomst, hun regionale variaties en naar hun dagelijks gebruik. Bovendien zochten we over elk kledingstuk anekdotes die bij de ontsluiting ingezet konden worden. We besteedden niet alleen aandacht aan de geschiedenis van de kledingstukken, maar ook aan de herinneringen eraan en de mythevorming eromheen. We maakten gebruik van het bestaande onderzoek naar streekdrachten (onder andere van streekdrachtenspecialist Henri Vannoppen). Ook kregen we waardevol advies van Frieda Sorber, conservator van de historische collectie van het ModeMuseum in Antwerpen.

De kiel

Van kiel tot overall

Guillaume Van de Sande uit Oud-Heverlee ontsnapte in 1796 uit de gevangenis van Leuven. Hij droeg 'een blauwe keyl, enen ronden hoed en blauwe getten'.¹ 'Getten' zijn kousen of beenkappen. Een 'keyl' of kiel is een loshangend overkleed van linnen of katoen met brede mouwen.² Een kiel was erg breed, omdat hij meestal boven de bovenkleding gedragen werd. Hij moest zowel de bovenkleding als de drager beschermen tegen vuil. Bijkomend kon de kiel de drager beschermen tegen de weersomstandigheden, zoals een jas dat doet. Een kiel was dus in de eerste plaats werkkleding, een beetje zoals een overall of een stofjas vandaag. Wellicht droeg de ontsnapte gevangene uit 1796 zijn kiel tijdens het werk dat hij in de gevangenis deed.

Het woord 'kiel' was mogelijk afgeleid van het Duitse woord *kittel*. Volgens Vannoppen was *vuyck* of *fuik* al in de vijftiende eeuw de naam van een overkleed. Het begrip '*fuik*' zou van Friese origine zijn.³ Een kiel werd in Brabant ook een *overrock* genoemd.⁴

Kielen van kinderen en werklieden worden regelmatig vermeld in teksten uit de achttiende eeuw.⁵ De oudste afbeeldingen dateren van het begin van de negentiende eeuw.⁶ In Brabant was de kiel algemene dracht rond 1820.⁷ Kielen zijn soms op negentiende-eeuwse foto's te zien en worden vaak vermeld in romans, in signalementen van gezochte personen en in verslagen van (politie)ondervragingen.⁸

Frans Van Leemputten, Zondagmorgen in de winter (1896, fragment) (Publiek Domein)

¹ VANNOPPEN en GEENS, 'Mannenkledij', 82.

² VAN DALE, *Groot Woordenboek der Nederlandse taal*, Utrecht/Antwerpen, 1984.

³ VANNOPPEN, 'De streekdrachten in het aloude hertogdom Brabant', 82; VANNOPPEN en GEENS, 'Mannenkledij', 81.

⁴ VANNOPPEN en GEENS, 'Mannenkledij', 82.

⁵ BOGAERTS, 'De blauwe kiel, van werkhemd tot hoogmodisch symbool van België', 46.

⁶ VANNOPPEN en GEENS, 'Mannenkledij', 81.

⁷ BOGAERTS, 'De blauwe kiel, van werkhemd tot hoogmodisch symbool van België', 46.

⁸ BOGAERTS, 'De blauwe kiel, van werkhemd tot hoogmodisch symbool van België'.

De 17-jarige Jan-Baptist Laermans uit Lovenjoel bijvoorbeeld verdween op 4 maart 1872. *'Hij droeg een nieuwe kiel van hoogdonker blauwe kleur, een broek van gele stof met zwarte band, twee bruine ondervesten, één met mouwen en één zonder mouwen, een blauwe krawat, een wit lijnwaden hemd, een zwart slaaplijf ('camisole'), een blauwe laken klak, wollen halve kousen ('chaussettes'), schoenen zonder nagels met rijgsnoeren'*.⁹

In tegenstelling tot een hemd was een kiel vooraan en achteraan gesloten. Aan de borstzijde had het gewoonlijk een split. De hals was afgezet met een kort kraagje van enkele centimeters breed. De mouwen waren breed ingezet, met het oog op de bewegingsvrijheid. Het lijf was in plooitjes aan de mouwstukken verbonden. Ook tussen het voor- en het achterpand waren er tal van plooitjes. Dat maakte van de kiel een heel wijd kledingstuk.¹⁰ Soms waren er openingen in de zijnaden voorzien. Zo kon men daar zakken aan bevestigen, of werden de bestaande broekzakken toegankelijk.¹¹ De kiel kon om de hals worden gesloten. Die sluiting was soms vooraan en soms achteraan.¹²

Kielen werden gemaakt uit stevig linnen (gemaakt van vlas), het zogenaamde scheepslinwaad. Dit linnen werd thuis of lokaal geweven, of gekocht in een nabije marktstad, zoals Mol of Turnhout. De kiel was meestal blauw. Dat had een praktische reden: blauwe kleurstof was namelijk minder oplosbaar in water. Voor werkhemden die dikwijls gewassen moesten worden, was dat ideaal.¹³ De lengte, de vorm en de versiering van de kielen wisselden volgens het beroep van hun drager, zijn sociale positie en de voorkeuren van zijn kleermaker.¹⁴ Naast het typische blauw waren er ook witte kielen uit grijs, ongekleurd lijnwaad. Een document uit 1789 vermeldde witte kielen in Halle (Brabant).¹⁵ Ook schilders droegen een witte kiel.¹⁶ In de Hoge Ardennen werden er ook zwarte kielen gedragen.¹⁷ In Luxemburg was de kiel versierd met rood borduurwerk aan de schouders en mouwen.¹⁸

Niet iedereen droeg dezelfde soort kiel. De keuze voor een bepaald soort kiel hing grotendeels van het beroep af. Kielen varieerden bijvoorbeeld in lengte, waarbij de langste tot aan de knieën kwamen. Lange kielen werden gedragen door veekooplieden, (huis)schilders, voerlieden en drukkers, om naar de markt te gaan of tijdens de jacht. Over zo'n lange kiel kon men een gordel om het middel dragen.¹⁹ Smeden en (varkens)slagers droegen een korte kiel, met een schort boven. De Antwerpse dokwerkers droegen ook een

⁹ VANNOPPEN, 'Vlaams-Brabantse streekdracht verhalen', 27.

¹⁰ BOGAERTS, 'De blauwe kiel, van werkhemd tot hoogmodisch symbool van België', 46-47.

¹¹ VANNOPPEN en GEENS, 'Mannenkledij', 81-82.

¹² VANNOPPEN en GEENS, 'Mannenkledij', 85; BOGAERTS, 'De blauwe kiel, van werkhemd tot hoogmodisch symbool van België', 46.

¹³ BOGAERTS, 'De blauwe kiel, van werkhemd tot hoogmodisch symbool van België', 49.

¹⁴ VANNOPPEN en GEENS, 'Mannenkledij', 85.

¹⁵ GEENS, 'Nog wat over boerenkielen', 11.

¹⁶ VANNOPPEN en GEENS, 'Mannenkledij', 81.

¹⁷ VANNOPPEN, 'De streekdracht voor mannen in de Hoge Ardennen', 24.

¹⁸ BOGAERTS, 'De blauwe kiel, van werkhemd tot hoogmodisch symbool van België', 48.

¹⁹ VANNOPPEN en GEENS, 'Mannenkledij', 82, 85.

korte kiel, 'schobbejak' genaamd. In Wallonië en in de Zuiderkempen waren de kielen over het algemeen korter. Afwisselen tussen verschillende lengtes kwam ook voor. In de Hoge Ardennen droeg men door de week bijvoorbeeld een korte kiel en op zondag een lange met plooiën.²⁰

Kielen uit 'Sermelijns lijnwaad' hadden de reputatie de sterkste te zijn. Die werden gemaakt in het Waalse Sart-Moulin. Sermelijn was daar een verbastering van. Daar hadden de gebroeders Demannet tot aan de Eerste Wereldoorlog een fabriek in blauwe schorten en kielen. In de achttiende eeuw was hun bedrijf begonnen als een ververij met een patent op blauwverven (toen nog onder de naam Pierret-Goodman).²¹

Kielen werden ook lokaal op maat gemaakt.²² Volgens Vannoppen werden ze in de Kempen soms gemaakt uit zelfgesponnen vlas.²³ Ook in de Hoge Ardennen, een relatief geïsoleerde en grotendeels zelfvoorzienende landbouwstreek weefde en verfde men tot het einde van de negentiende eeuw nog thuis werkkielen, een enkeling zelfs tot in de twintigste eeuw.²⁴

Aan het einde van de negentiende eeuw verschenen er kortere, smallere kielen uit katoen in het straatbeeld. Deze waren in een donkerder blauw geverfd. Zulke kielen hadden niet meer de functie van overjas, maar waren een soort werkhemd.²⁵ Rond de eeuwwisseling verdween de kiel als dagelijks kledingstuk. In het noorden van de Ardennen was de kiel volgens Vannoppen bijvoorbeeld al verdwenen in 1895. In de buurt van het Klaverstraatje in Brugge woonde er rond 1900 een mosselboer. Hij was een van de laatste Brugse stedelingen die nog een haren muts en een blauwe kiel droeg.²⁶ In Brabant en de meeste Vlaamse streken verdween de kiel voor de Eerste Wereldoorlog.²⁷ Werklieden droegen voortaan stofjassen en overalls.²⁸

Kielen niet toegelaten?

De kiel was in de ogen van de stedelijke burgerij geen deftig kledingstuk. Op plaatsen waar de elite samenkwam om zich te ontspannen, waren kielen vaak niet gewenst. De Zoo van Antwerpen opende de deuren in 1843. Aanvankelijk was de dierentuin enkel toegankelijk voor de burgerij. Geleidelijk werd het een publieke dierentuin – iedereen kon een

²⁰ VANNOPPEN, 'De streekdracht voor mannen in de Hoge Ardennen', 24.

²¹ BOGAERTS, 'De blauwe kiel, van werkhemd tot hoogmodisch symbool van België', 50. In Braine-L'alleud en omgeving was er in de negentiende eeuw een bloeiende textielnijverheid, met spinnerijen, ververijen, weverijen, stoffenfabrieken en confectieateliers.

²² VANNOPPEN en GEENS, 'Mannenkledij', 82.

²³ VANNOPPEN en GEENS, 'Mannenkledij', 82.

²⁴ VANNOPPEN, 'De streekdracht voor mannen in de Hoge Ardennen', 24.

²⁵ BOGAERTS, 'De blauwe kiel, van werkhemd tot hoogmodisch symbool van België', 49.

²⁶ VANNOPPEN, 'Armoe Troef, streekdrachten en mode in de Belle Epoque in Brugge en in de rest van Vlaanderen', 28. Op basis van VAN ACKER, *Herinneringen. Kinderjaren. Opgroeien in het volkse Vlaanderen van 1900*, 2010. Mannen droegen geen jas maar een capuchon, vrouwen een kapmantel.

²⁷ VANNOPPEN, 'De streekdracht voor mannen in de Hoge Ardennen', 24.

²⁸ BOGAERTS, 'De blauwe kiel, van werkhemd tot hoogmodisch symbool van België', 46.

toegangskartje kopen – maar de zoo wilde wel haar deftig karakter behouden. Kielen waren daarom niet gewenst. *‘Aan buitenmensen, die zich in blauwen kiel aanmelden werd de toegang geweigerd’.*²⁹

Ook in andere situaties werd de kiel soms als onvoldoende deftig verbannen. Henri Vannoppen noteerde dat in Huldenberg in het begin van de negentiende eeuw bij het jaarlijkse ‘carrouselrijden’ (een variant op de middeleeuwse steekspelen, waarbij ruiters te paard moesten proberen zoveel mogelijk ringen op hun stok te rijden) de deelnemers werden verzocht om géén blauwe kiel te dragen. Die deelnemers waren vaak herenboeren die over een eigen paard beschikten en dus ook over een mooi kostuum.³⁰

Zondagse kleding

*‘Een blauwen linnen kiel, steeds glanzend, alsof hij versch uit den winkel kwam’.*³¹ (1931)

Collectie Bokrijk: zondagse kiel (fotograaf: Luc Daelemans)

Een rijke landbouwer uit Zaventem verongelukte in 1834 met zijn kar. Hij droeg *‘eenen blauwen kiel, een bovenvest van grijs zomergoed, eene zwarte ondervest, en eenen groen bombazijnen pantalon’.*³² Zijn kiel was geen werkkleding waarmee hij op het veld werkte, maar een deel van zijn zondagse kleding.

Net zoals de schort bij vrouwen kon de kiel dus ook deel uitmaken van de zondagse outfit. Een boer had vaak verschillende kielen. Op zondag trok hij zijn beste pak aan, met een goede kiel erboven.

Het was een heel karwei om zo’n zondagse kiel mooi te onderhouden. Die kiel moest namelijk *‘goed stijf gestreken worden en blinken’*. Voor dat ‘blinken’ of glanzen zorgde men in de Antwerpse Polders door de kiel te wassen *‘in een aftreksel van tarwezemelen’*.³³ De boerin dompelde de kiel dan voor het strijken in zemelen- of aardappelwater. Een andere methode was het linnen eerst op een deken en daarna op

²⁹ ZIJLSTRA, *De 19e eeuwse dierentuin als exotisch, pittoresk stadspark: de koninklijke maatschappij voor dierkunde van Antwerpen*, 79.

³⁰ VANNOPPEN, ‘Vlaams-Brabantse streekdracht verhalen’, 25-26.

³¹ WEHRENS, ‘Oud-Limburgsche Kleederdrachten’, 229.

³² VANNOPPEN, ‘Fuiken of blauwe kielen in de Midden-Brabantse volksklederdracht’, 7-8.

³³ VANNOPPEN en GEENS, ‘Mannenkledij’, 85.

een harde ondergrond (zoals een houten tafel of plank) te strijken. Soms werd het strijkijzer ook ingesmeerd met een vetkaarsje.³⁴

De kwaliteit van het linnen en de helderheid van de kleur waren bepalend voor het uitzicht van een kiel. Hoe fijner die gewezen was, hoe beter men de stof ervan kon doen glanzen.³⁵ Ook waar men nog thuis weefde, werd de betere kiel (of tenminste de stof ervoor) wel op de markt gekocht.³⁶

Zelfs een deel van de burgerij droeg volgens Vannoppen een tijdlang zo'n zondagse kiel, vaak met daaronder een (rood) onderjasje.³⁷ Mooie, zondagse kielen waren soms ook gemaakt uit zijde. Ook de mate van versiering en afwerking varieerde. Schouderstukken, kraagje en polsen konden versierd zijn, bijvoorbeeld met zwart of wit borduursel.³⁸

In sommige streken werd de kiel eind negentiende eeuw uitsluitend een 'beter' stuk. Bij het werk op het veld en in de stal ging de kiel dan juist uit om hem proper te houden.³⁹ In de twintigste eeuw werd de zondagse kiel vervangen door een vest en een jas.⁴⁰

Streekkledij of gedeeld Europees erfgoed?

De blauwe kiel is een 'iconisch' kledingstuk. Het wordt vooral geassocieerd met landbouwers. Samen met de zwarte faas op het hoofd, de rood-witte bolletjeszakdoek rond de hals en de klompen aan de voeten maakt het deel uit van ons collectief geheugen. Zo liep 'de Vlaamse boer' er in het verleden bij. Maar dat collectief geheugen moet volgens meerdere onderzoekers naar streekdrachten en plattelandskleding bijgestuurd worden.

Voor de veronderstelling dat de kiel een uniek kledingstuk voor Vlaanderen was, en dat het dus behoorde tot een specifieke nationale of lokale streekdracht, blijkt niet te kloppen.⁴¹ De kiel werd namelijk in de ruime Europese regio gedragen, zoals een trui of T-shirt vandaag. Het was een vanzelfsprekend kledingstuk dat net zo kenmerkend was voor de Vlaamse boer als voor zijn Franse collega. De kiel was dus geen 'nationaal Vlaams boerenkostuum' dat uniek was voor onze regio. Het was geen streekdracht. Ook Waalse, Nederlandse, Duitse, Italiaanse, Franse, Zwitserse en Scandinavische boeren droegen een gelijkaardig kledingstuk.⁴²

³⁴ WOUTERS, *Kempense kledij*, 34.

³⁵ BOGAERTS, 'De blauwe kiel, van werkhemd tot hoogmodisch symbool van België', 50.

³⁶ VANNOPPEN, 'De streekdracht voor mannen in de Hoge Ardennen', 24. In de Hoge Ardennen was dat dan in de marktsteden Stavelot en Malmedy.

³⁷ VANNOPPEN en GEENS, 'Mannenkledij', 85.

³⁸ VANNOPPEN en GEENS, 'Mannenkledij', 82; VANNOPPEN, 'De streekdracht voor mannen in de Hoge Ardennen', 24.

³⁹ VANNOPPEN en GEENS, 'Mannenkledij', 85.

⁴⁰ VANNOPPEN en GEENS, 'Mannenkledij', 85.

⁴¹ VANNOPPEN en GEENS, 'Mannenkledij', 81.

⁴² VANNOPPEN en GEENS, 'Mannenkledij', 81.

Heist-op-den-Berg, portret van Hermanus Winckelmans of 'de Witte Winckelmans' @Erfgoedbank Kempens Karakter, Heemkundige Kring Die Swaene.

Het dragen van de kiel was niet beperkt tot een bepaalde groep. Naast landbouwers droegen ook veekooplieden, beenhouwers, schrijnwerkers, smeden, schippersgasten, schilders en schoolkinderen een soort kiel. ... Net als de schort bij vrouwen maakte de kiel vaak deel uit van het 'loonpakket' van een (boeren)knecht.⁴³

Al in de negentiende eeuw was de blauwe kiel een belangrijk element in symbolische (en soms karikaturale) voorstellingen van 'de boer'. Heel wat schilderijen uit de negentiende eeuw tonen een boer in kiel. Tijdens de Belgische revolutie en de Tiendaagse Veldtocht van 1831 adopteerden de Belgische vrijkorpsen de kiel zelfs als uniform. In dit geval ging om een lange kiel, die ze samen met een witte broek droegen.⁴⁴ De Nederlanders noemden Leopold I, de eerste Belgische koning, daarom spottend 'de koning van de blauwkielen'.⁴⁵

In de loop van de twintigste eeuw begon de kiel deel uit te maken van het 'folklore'-kostuum. Heel wat gilden adopteerden de kiel als deel van hun vaste uniform. Tijdens processies droegen ze een mooi glanzende kiel.⁴⁶ Stadsmensen droegen de kiel als een soort carnavalskostuum dat symbool stond voor 'de' boer.⁴⁷ Ook allerlei Vlaamse reuzen kregen een kiel als onderdeel van hun outfit. De Hoge Gilderaad der Kempen, de koepelorganisatie van de Antwerpse schuttersgilden, schreef in de jaren 1950 de kiel zelfs voor als standaardkledij voor de gildebroeders.⁴⁸

Varianten

Een *bazeloen* of *bazeloenkje* is een kort werkkietje in blauw lijnwaad dat over het hoofd werd getrokken en om de hals met twee knoopjes vastgeknoopt.⁴⁹ Het is een verbastering van het Franse *bourgeron*, dat 'korte werkbloes uit grof linnen of katoen' betekent. Die *bourgeron* was

⁴³ VANNOPPEN, 'De streekdracht voor mannen in de Hoge Ardennen', 24.

⁴⁴ VANNOPPEN en GEENS, 'Mannenkledij', 82. Voor het verband met de Belgische Revolutie, zie BOGAERTS, 'De blauwe kiel, van werkhemd tot hoogmodisch symbool van België'.

⁴⁵ VANNOPPEN en GEENS, 'Mannenkledij', 82.

⁴⁶ VANNOPPEN en GEENS, 'Mannenkledij', 82.

⁴⁷ BOGAERTS, 'De blauwe kiel, van werkhemd tot hoogmodisch symbool van België', 45.

⁴⁸ GEENS, 'De boerekiel, een historische Kempense kledij?', 4. Geens vond dat een spijtige beslissing. De variatie aan streekkledij waar men uit had kunnen kiezen was immers veel ruimer dan alleen de kiel.

⁴⁹ VANNOPPEN en GEENS, 'Mannenkledij', 81.

een werkkie die militairen droegen bij corveediensten. Het Franse woord is afkomstig van het Latijnse *burra*, dat geweven stof betekent.⁵⁰

In het Frans spreekt men van de *sarrau* of de *blouse bleu*. Beide termen worden aan het einde van de achttiende eeuw vermeld in de *Dictionnaire de l'Academie* als kledingstuk van onder andere boeren. Het is een blauw, breed overhemd of overjas uit grof linnen of katoen met een sluiting op de rug, dat als bescherming over de bovenkleding werd gedragen. *Sarrau* is een vervorming van *sarrot*, dat dan weer afkomstig zou zijn van *sarrok*, wat een militair kledingstuk zou zijn. Meer synoniemen zijn *souquenille* en *surtout*: een breed overhemd, cape of mantel, gedragen door lakeien, koetsiers en stalknechten als bescherming van hun bovenkleding.⁵¹ Ook de *bilaud*, *biliaut* of *blaude* is een soort kiel. Dit is een lange tuniek of overkleed, die vanaf de Karolingische periode tot in dertiende eeuw door beide seksen werd gedragen, vaak met een gordel in de lenden.⁵²

In het Engels is *smock frock* of *round frock* de benaming van de werkmanskiel. Het kledingstuk deed in Engeland zijn intrede als de typische kleding van vervoerslieden, maar verspreidde zich ook onder de boerenbevolking. Het was een los vallend linnen kledingstuk, dat als een wasbare overall gebruikt werd om de kleding eronder te beschermen. In tegenstelling tot de Vlaamse kiel was de Engelse kiel gewoonlijk van wit, ongekleurd linnen. In de achttiende eeuw begonnen de landarbeiders en boeren in het zuiden van Engeland en in de Midlands kiel te dragen. In het noorden van Engeland werden de *smock frocks* echter bijna niet gedragen. Die ongelijke regionale verspreiding van het kledingstuk zou een economische verklaring hebben. In het zuiden was het inkomen en de koopkracht laag. De kiel was er een goedkoop kledingstuk, dat lang mee ging en gewassen kon worden. Het verborg ook de armoedige kleding eronder.⁵³ Net als in Vlaanderen werd ook de Engelse kiel vanaf de negentiende eeuw geromantiseerd als '*rural folk clothing*'.⁵⁴

Kielen in de muziek

'*De Blauwen Kiel*' is een lied van Karel Waeri (1842-1898), een Gentse volkszanger. Hij zong geëngageerde, kritische, maar ook ontspannende liedjes over de Gentse arbeiders. 'De Blauwen Kiel' ging over hoe het leven van de arbeiders er volgens Waeri zou moeten uitzien. Waeri wilde zo het eergevoel en het zelfbewustzijn van de arbeiders verhogen. In zijn ideaalbeeld hechtte hij veel belang aan arbeidsvreugde.⁵⁵

⁵⁰ BOGAERTS, 'De blauwe kiel, van werkhemd tot hoogmodisch symbool van België', 44.

⁵¹ BOGAERTS, 'De blauwe kiel, van werkhemd tot hoogmodisch symbool van België', 44.

⁵² LELOIR, *Dictionnaire du costume et des accessoires*, Parijs, 1951 (geciteerd bij Bogaerts, 'De blauwe kiel, van werkhemd tot hoogmodisch symbool van België', 45).

⁵³ STYLES, *The dress of the people*, 27-28.

⁵⁴ STYLES, *The dress of the people*, 29.

⁵⁵ Zie BRUYNEEL, *Historische situering en analyse van politieke aspecten in het oeuvre van de negentiende-eeuwse Gentse volkszanger Karel Waeri*.

De blauwen Kiel.

Stemme : *'T en souviens tu.*

Wanneer de klok mij 's morgens komt ontwekken,
Dan spring ik uit mijn legerstêc met spoed,
Ik kleed mij aan om 't lichaam te bedekken,
Ik neem mijn kiel dat gaat mij toch zoo goed ;
Steeds wel gezind, begeef ik mij aan 't werken,
Ik ben altijd verheugd en wel gemoed,
In 't rijkste kleed en vind ik geen behagen,
Mijn blauwen kiel, dat staat den werkman goed.

Als werkmanskind, wierd ik op aard geboren,
Mijn zweet alleen, verschaft mij veel geluk,
Geen rijke pracht kan immer mij bekoren,
Mijn blauwen kiel verdrijft al mijnen druk ;
Mijn hart is niet verlekkerd op kasteelen,
't Is mij gelijk, al wat den rijken doet,
Mijn werk alleen, kan steeds mijn harte streelen.
Mijn blauwen kiel, dat staat den werkman goed.

De week is uit, ik heb mijn loon ontvangen,
Ik loop naar huis, mijn vrouwtje wacht op mij,
Zij drukt een kus, mij zachtjes op de wangen,
Geen mensch op aard heeft meer geluk dan wij.
Dan mag ik ook, een smaaklijk pintje drinken,
Ik kleed mij aan met besten jas en hoed,
Maar 's anderdaags herneem ik, vol van vreugde,
Mijn blauwen kiel, dat staat den werkman goed.

Een werkmanszoon is in het lot gevallen,
Ziet, hij vertrekt, zijn pakje in de hand,
Hij wordt soldaat, hij wilt zich goed gedragen,
Van korporaal wordt hij welhaast sergeant,

28 KLUCHTIGE EN POLITIEKE LIEDEREN VAN KAREL WAERI.

Als officier ziet men hem wederkeeren,
Het is al lof en eer wat men hem doet.
Vóór hij vertrok, droeg hij nooit ander kleeren,
Dan zijnen kiel, dat staat den werkman goed.

De blauwen kiel bestaat reeds lange jaren,
Hij is 't sieraad van gansch het werkgeslacht,
Men ziet hem ook van kunstenaars dragen,
De kiel verbergt veeltijds een scherp gedacht.
Rubens, Van Dyck, en dergelijke mannen,
Als kunstenaars bekend van Belgenbloed,
Welk was hun kleed om meesterstuks te maken?
't Was eenen kiel ! dat staat den werkman goed.

De faas

Petten op en af

'Iedere man die onder het bidden of profeteren het hoofd gedekt houdt, doet zijn hoofd schande aan. Iedere vrouw daarentegen brengt schande over haar hoofd, wanneer zij blootshoofds bidt.'

(Paulus, Corinthiërs 1, 11:4-5)

*'Bij het ter kerke gaan droeg hij op het hoofd een glimmend zwartzijden pet, niet van het platte model dat men nu algemeen ziet, maar ongeveer den vorm hebbende van een melkpan. De kleine klep was van boven zwartglimmend, van onder dof.'*⁵⁶ (1931).

Collectie Bokrijk: faas (fotograaf: Luc Daelemans)

Tot in het midden van de twintigste eeuw droegen de meeste mensen in België een hoofddeksel, zowel mannen als vrouwen, zowel boeren als burgers.

Rond 1600 droegen mannen vilten petten of ronde wollen mutsen.⁵⁷ In de eeuwen daarop ontstond er een grote variatie in mannenhoofddeksels: slaapmutsen, bontmutsen met oorlappen, de kaproen, de driesteek en de tweesteek, strohoeden voor tijdens de oogst, zijden mutsen, platte vilten hoeden, hoge hoeden, bolhoeden, ...

Welk hoofddeksel een man droeg, had veel te maken met zijn status. Aan het einde van de negentiende eeuw kwam bijvoorbeeld de bolhoed op bij de (kleine) burgerij. Onder de invloed van het kolonialisme werd de Panamahoed populair.⁵⁸

Binnenshuis én zeker in de kerk zetten mannen beleefdheidshalve hun hoofddeksel af, of dat nu een hoed, een muts of een pet was. Ook wanneer hij op straat een geestelijke tegenkwam, moest een man volgens de etiquette zijn hoofddeksel afnemen.⁵⁹

Over de herkomst van die gewoonte bestaan meerdere theorieën. De verklaring die het verst teruggaat in de tijd verwijst naar de bijbel. De apostel Paulus zou de Corinthiërs voorgeschreven hebben dat hoofdbedekking vrouwelijk was en dus niet gepast voor mannen. Terwijl het kerkelijk recht aan vrouwen voorschreef hun hoofd te bedekken,

⁵⁶ WEHRENS, 'Oud-Limburgsche Kleederdrachten', 229.

⁵⁷ SORBER, *1000 jaar Kempen, de Kempenaren en hun kleding*, 398.

⁵⁸ VANNOPPEN, 'De mannenmode en de streekdracht van de man', 19.

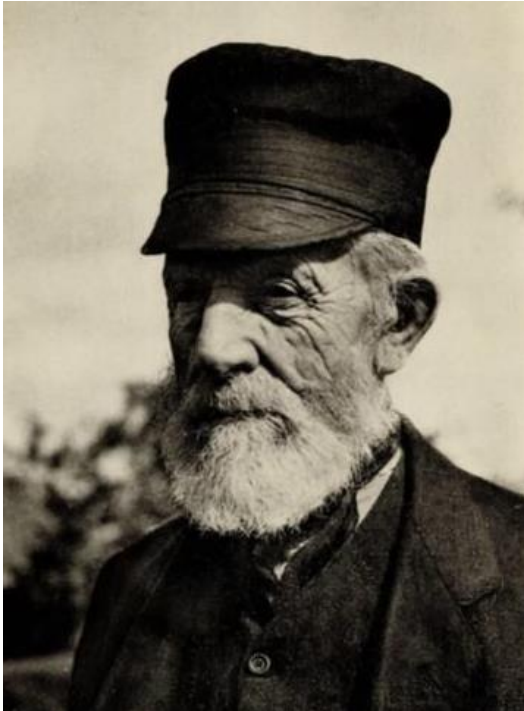
⁵⁹ VAN THIENEN, 'Streekdrachten in de late 19de en vroege 20ste eeuw', 3.

moesten mannen hun hoofd net ontbloten. Er waren weliswaar uitzonderingen voor bepaalde beroepen of situaties. Heel wat religieuze bedienaren moesten bijvoorbeeld een specifiek hoofddeksel dragen, zoals de bisschop een mijter. Maar tijdens het Eucharistisch gebed moesten zelfs de bisschop, de kardinaal of de paus hun hoofdbekleding afnemen.⁶⁰

Een andere verklaring voor het ontbloten van het hoofd in de kerk verwijst naar een middeleeuwse gewoonte. Een ridder zette zijn helm af om zichzelf kenbaar te maken, maar ook als een teken van respect – ongewapend en onbeschermd. Maar als je je helm voor de koning afzette, moest je dat bijgevolg ook in de kerk doen, waar je in het bijzijn van God was.

Een hoge pet met een klep: de faas

We beperken ons hier tot één enkel typisch mannenhoofddeksel uit de plattelandskleding: de faas. Die kwam in heel Vlaanderen voor en was vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw populair.

Heist-op-den-Berg, Karel van den Broeck - de Witte Boer, 1944 @ Heemkundige Kring Die Swane

De faas was een hoge zwarte zijden pet met een klep. Hij bestond uit een stijve, doorstikte band van circa 5 cm met een lederen binnenstuk en een lederen of kartonnen klep vooraan. Daarbovenop kwam een rechtstaand stuk van zeven tot acht centimeter hoog. De pet was bovenaan gesloten met een ronde bovenkant.⁶¹

Zowel boeren als notabelen droegen de faas, die dus zowel met een zondags kostuum als met een kiel werd gecombineerd.⁶² De pet werd niet thuis gemaakt maar in een gespecialiseerde winkel gekocht.⁶³

Volgens Vannoppen werden fasen in de Antwerpse polders met bier doordrenkt en dan gedroogd op de glazen stolp die men gewoonlijk over een heiligenbeeld plaatste 'opdat ze mooi stijf zouden staan'.⁶⁴

⁶⁰ 'Christian headcovering', https://en.wikipedia.org/wiki/Christian_headcovering.

⁶¹ VANNOPPEN en GEENS, 'Mannenkledij', 69.

⁶² VANNOPPEN, 'De faas als hoofddeksel', 14-15.

⁶³ VANNOPPEN, 'De faas als hoofddeksel', 15.

⁶⁴ VANNOPPEN en GEENS, 'Mannenkledij', 73.

De faas was waarschijnlijk afgeleid van militaire kleding (de militaire kepie) of van de officiële uniformpet van postbodes of treinwachters.⁶⁵ Hoofdeksels met een klep werden al gedragen in de vijftiende eeuw. Doorheen de eeuwen kenden ze verschillende verschijningsvormen. Zowel Fransen als Spanjaarden droegen in de zeventiende eeuw bijvoorbeeld een soort stoffen pet of muts met vooraan een dubbele klep.⁶⁶

Voor onze streken geeft Vannoppen een aantal alternatieve, streekgebonden benamingen: 'zijden muts' of 'mutske met een klippeke' (Vlaams-Brabant) en 'klak' (Loenhout-Kempen).⁶⁷ Er waren ook streekgebonden variaties wat betreft de hoogte van de faas. In de Kempen, het Hageland, Kwerps, Everberg en Veltem-Beisem werden bijvoorbeeld hogere fasen gedragen. In Turnhout was de faas lager en werd die een 'potske' genoemd.⁶⁸ Op zijn huwelijk droeg de boer uit Loenhout dan weer een hoge faas.⁶⁹

Op heel wat negentiende-eeuwse afbeeldingen uit de Antwerpse Kempen is het hoofddekseel te zien. In het begin van de twintigste eeuw was ze de faas in de stad verdwenen ten voordele van de pet, maar werd ze op het platteland nog gedragen. De faas deed in Vlaams-Brabant en de Kempen ook haar intrede in het gildewezen en de folklore en werd in die context ook nog in de tweede helft van de twintigste eeuw gedragen.⁷⁰

In 1952 besloot de Hoge Gildenraad der Kempen dat het 'mannenuniform' van gildebroeders moest bestaan uit een kiel en een faas. Ze deden dat op basis van een heel beperkte kennis over de streekdracht in het verleden, maar ook omdat ze wilden verhinderen dat lokale gilden met (te) veel fantasie hun outfits te carnavalesk zouden maken.⁷¹

⁶⁵ VANNOPPEN, 'Nieuw onderzoek naar streekdrachten in Vlaanderen', 32.

⁶⁶ BOGAERTS, 'Van kepie tot faas', 64, 70.

⁶⁷ VANNOPPEN en GEENS, 'Mannenkledij', 73.

⁶⁸ VANNOPPEN en GEENS, 'Mannenkledij', 73; VAN DE WAAL, 'Bijdrage tot de studie van de volkskleederdrachten in de Antwerpsche Kempen', 42.

⁶⁹ VAN DE WAAL, 'Bijdrage tot de studie van de volkskleederdrachten in de Antwerpsche Kempen', 42.

⁷⁰ VANNOPPEN en GEENS, 'Mannenkledij', 73.

⁷¹ GEENS, 'En hoedje op, en hoedje af... Mannenhoofddekseels', 61.

De boerenzakdoek en de bollenzakdoek

Wat is de bollenzakdoek?

De bollenzakdoek is een rode, vierkanten zakdoek, met witte (of zwarte) bollen op het middenstuk, en witte (of zwarte) strepen aan de randen. Mannen droegen de zakdoekgewoonlijk overhoeks geplooid rond de hals. Een tip van de halsdoek hing af aan de rugzijde van de drager. Langs de voorzijde werd de doek geknoopt met een dasknoop of een dasring.

Collectie Bokrijk: bollenzakdoek (fotograaf: Luc Daelemans)

In de negentiende eeuw droegen mannen op het platteland vaak een zakdoek om de hals, die ze onder meer gebruikten tegen het zweten of tegen het insijpelen van regen.⁷² Dat waren echter zeker niet allemaal rode zakdoeken met bollen.

Het lezen van beschrijvingen van vermiste of vermoorde personen in kranten en politieverlagen is een manier om te weten te komen wat mensen vroeger droegen. Zo droeg ook de man uit het volgende fragment, die zichzelf van het leven beroofde, een zakdoek:

⁷² LINDEMANS, 'Onze Brabantsche Boerenkleederdracht', 338.

Op 14 mei 1863 werd in het Meerdaalwoud van Bierbeek het lijk gevonden van een man van ongeveer 50 à 60 jaar oud. Hij had zichzelf neergeschoten. Toen ze hem vonden droeg hij *'een zwarte muts, een zwarte zijden 'krawat' en een gescheurde rode foulard, een bruin 'habit dit jacquette', een roodachtig vest, een grijze broek, lange kousen tot aan de knieën van blauw en wit katoen en een wit hemd.'*⁷³

Het was niet ongebruikelijk dat krantenannonces of signalementen van vermiste of gezochte mensen de bovenkleding van die laatsten omschreven. Vaak was de zakdoek die ze om hun hals droegen een van de meest kleurrijke en opvallende elementen van die omschrijvingen.⁷⁴ In de honderden signalementen uit het negentiende-eeuwse Brabant werden bijna steeds zakdoeken vermeld. Maar geen rode met bollen ...⁷⁵

Elke boer een rode bollenzakdoek? In realiteit was de variatie veel groter (bewerkt beeld: Bokrijk, historische foto: Erfgoedbank Kempens Karakter, Heemkundige Kring Die Swaene).

Waar is de bollenzakdoek?

Het grote publiek associeert het dragen van een rode zakdoek met bollen rond de hals met het iconische beeld van een boer uit het verleden. Nochtans vinden we het kledingstuk in die vorm zelden terug in de literatuur, de bronnen of op historische foto's. Bronnen uit het einde van de negentiende eeuw maken slechts sporadisch melding van een 'Zwitserse neusdoek', die wel een voorloper van de bollenzakdoek blijkt te zijn. Het ging immers om

⁷³ VANNOPPEN, 'Vlaams-Brabantse streekdrachtverhalen', 27.

⁷⁴ STYLES, *The dress of the people*, 39-40.

⁷⁵ GEENS, 'De rode zakdoek met witte bollekens', 15.

een rode zakdoek met bollen, die om de hals werd gedragen tegen het zweten.⁷⁶ Enkel in twintigste-eeuwse toeristische postkaarten figureert de rode zakdoek met bollen prominent.⁷⁷ In 1936 toonde een auteur over streekdracht zich al kritisch over het gebruik van de rode bollenzakdoek in voorstellingen van 'typische' Vlaamse boeren.⁷⁸

De Davidsfonds-publicatie *Omtrent* uit 2004 stelt dat de typische rode bolletjeszakdoek, die samen met de blauwe kiel wordt voorgesteld als de stereotiepe boerenkledij van vroeger, helemaal niet zo historisch is. De opkomst van het kledingstuk als iconisch beeld zou te danken zijn aan het Eeuwfeest van de Belgische staat van 1930. Tijdens de vieringen van 100 jaar België wilde men het historische Belgische boerenleven onder de aandacht brengen. Daarom was er nood aan herkenbare symbolen uit dat verleden, maar die waren niet meteen voorhanden. Men vond er dan maar een uit: de bollenzakdoek.⁷⁹

De bollenzakdoek werd daarna gretig overgenomen: niet enkel mijnwerkers gingen hem gebruiken,⁸⁰ maar ook allerlei landelijke gilden adopteerden het kledingstuk, samen met de blauwe kiel. Toen de Hoge Gilderaad der Kempen in 1952 kledingvoorschriften oplegde, bestond hun boerenkostuum niet alleen uit een blauwe kiel en een faas, maar ook uit een bollenzakdoek.⁸¹ En ook Bokrijk speelde een rol in de popularisering van het kledingstuk. Jarenlang droegen medewerkers in het openluchtmuseum immers de zakdoek rond de hals.⁸²

Kinderen van de Sint-Sebastiaansgilde van Herentals in 'traditionele' kledij (met bollenzakdoek), ca. 1960. (Erfgoedbank Kempen Karakter)

Uitgevonden traditie?

Dit verhaal toont een paradoxale situatie: het symbool bij uitstek voor het boerenleven blijkt geen authentiek landelijk kledingstuk te zijn, maar een 'uitvinding'. Toch is dit niet zo vreemd of uitzonderlijk. De ontstaansgeschiedenis van de bollenzakdoek past namelijk in een lange lijst van gelijkaardige kledingstukken, gebruiken of tradities die de geschiedenis van een

⁷⁶ WOUTERS, *Kempense kledij van de wieg tot het graf*, 34-35.

⁷⁷ GEENS, 'De rode zakdoek met witte bolleken', 15-16.

⁷⁸ LINDEMANS, 'Onze Brabantsche Boerenkleederdracht', 338.

⁷⁹ CLERINX, 'Oude wijsheid uit de winning', 2.

⁸⁰ CLERINX, 'Oude wijsheid uit de winning', 2.

⁸¹ Hoge Gilderaad der Kempen, 'Gildekledij',

<http://www.hogegilderaadkempen.be/geschiedenis/10-gildekledij>

⁸² CLERINX, 'Oude wijsheid uit de winning', 2.

bepaalde groep moeten tonen, maar die vaak helemaal niet zo oud blijken te zijn, of waarvan de geschiedenis verdraaid werd.

De historicus Eric Hobsbawm bedacht daarvoor het concept *'invention of tradition'*.⁸³ Dat concept houdt in dat veel tradities die oud lijken of een lange geschiedenis claimen juist vrij jong zijn, of zelfs gewoon zijn uitgevonden. Het grote verschil met het opstarten van een volledig nieuwe traditie is net de claim dat het om een 'oud gebruik' gaat. Het fenomeen was in veel gevallen verbonden aan een drang naar legitimatie van bepaalde groepen of instituties. Vaak ontstaan *'invented traditions'* in nationalistische bewegingen, die zo een gedeelde geschiedenis willen uitbeelden. Bovendien is het een manier om te reageren op de voortdurende verandering in de moderne wereld.⁸⁴

Het bekendste voorbeeld van een *invented tradition* met betrekking tot kleding is de Schotse kilt of *'clan tartan'*. Die tartan werd traditioneel wel gedragen door een klein deel van de Schotse bevolking, maar die traditie was bijna volledig verdwenen tegen de negentiende eeuw. Bovendien was de kleur van een kilt vooral regio-gebonden in plaats van clan-gebonden. In de negentiende eeuw herleefde de aandacht voor de kilt. Het kledingstuk werd op grote schaal heringevoerd, ook bij bevolkingsgroepen die dit in het verleden nooit gedragen hadden. Tartan werd het symbool van de Schotse clans, die elk een uniek patroon droegen. Die nieuwe aandacht voor de kilt en de 'tradities' van de Schotse hooglanden kwam er op een moment dat die cultuur al niet meer bestond.⁸⁵

Ook de bollenzakdoek lijkt een *invented tradition* te zijn die uit nationalistische overwegingen het levenslicht zag, namelijk in het kader van het Eeuwfeest van de staat België. Men wilde zo het beeld oproepen van een oude en gedeelde landelijke geschiedenis. Het gebruik van de bollenzakdoek door de landelijke gilden wijst in eenzelfde richting. Die gilden waren zelf gedeeltelijk een poging om met de verandering van het landelijke leven en het verdwijnen van het traditionele platteland om te gaan. Bij de oprichting van Bokrijk speelden gelijkaardige motieven mee. Het is daarom niet verwonderlijk dat daar dezelfde symbolen van het landelijke leven terug te vinden waren.

⁸³ HOBBSAWM en RANGER, *The Invention of Tradition*.

⁸⁴ HOBBSAWM en RANGER, *The Invention of Tradition*; SIEVERS, *The Highland Myth as an invented tradition*, 3.

⁸⁵ SIEVERS, *The Highland Myth as an invented tradition*, 3.

De boerenzakdoek

Al droeg niet elke boer uit het verleden de bollenzakdoek waarmee hij later zo vaak werd geportretteerd, boeren droegen wel degelijk vaak sjaals of doeken zoals de boerenzakdoek rond hun hals. Die bestonden in allerlei soorten en kleuren. De boerenzakdoek werd in het huidige België populair in de achttiende eeuw. Zijn verspreiding werd in de hand gewerkt door het wijdverspreide gebruik van snuiftabak. Om zijn kleren te beschermen en zijn neus af te vegen, gebruikte de boer goedkope, effen zakdoeken uit katoen. Die waren vanaf deze periode verkrijgbaar op de markt. Meestal waren ze afkomstig uit India. Toen tegen het einde van die eeuw er heel wat katoendrukkerijen ontstonden, kwamen er ook allerlei patronen op de zakdoeken. De meeste van die patronen – en vermoedelijk ook de bollen – kwamen oorspronkelijk eveneens uit India.⁸⁶

Zelfportret van de negentiende-eeuwse Belgische schilder Etienne Soubre met boerenzakdoek (Publiek Domein)

De boerenzakdoek kwam voor in heel wat lokale klederdrachten van de negentiende en de vroege twintigste eeuw. Vermoedelijk vormden al die verschillende soorten boerenzakdoeken de inspiratiebron voor de bollenzakdoek. Het dragen van een gekleurde zakdoek was een fenomeen dat vooral geassocieerd werd met mannen van lagere afkomst.⁸⁷ Zo hoorde de 'jarrebees' (aardbei) bij de streekkledij in de regio Heist-op-den-Berg. Dat was een rode zakdoek met zwarte in plaats van witte bollen.⁸⁸

Tot aan de Eerste Wereldoorlog droeg de Kempense boer over zijn hemd gewoonlijk een 'foulard', een 'zwarte kravat', een lintje, een strikje, een stropdas of een das. De 'foulard' was een zwarte zijden boerenzakdoek die hij om de hals knoopte. De halsdoek was meestal zwart. Andere landbouwers droegen een gestrikt lintje. Tijdens de belle époque (1870-1914) kwam ook de stropdas op.⁸⁹

In de Hoge Ardennen droegen mannen een 'noret' of 'neusdoek'. Die bonden ze vooraan dicht. De punten lagen in de nek over elkaar. Die 'noret' was rood of met bloemen versierd. De meeste boeren kochten de doek in een speciale winkel in Stavelot die ook foulards,

⁸⁶ SORBER, 'De rode katoenen zakdoek met witte bollen', 29-30.; GEENS, 'De rode zakdoek met witte bolleken', 14-15.

⁸⁷ STYLES, *The dress of the people*, 44.

⁸⁸ GEENS, 'Het Heemkundig museum te Heist op den Berg', 6. Het heemmuseum van Heist bewaart enkele exemplaren van die 'jarrebees'.

⁸⁹ WOUTERS, *Kempense kledij van de wieg tot het graf*, 33.

dassen en strikken verkocht.⁹⁰ Deze verschillende soorten boerenzakdoek werden tijdens de negentiende eeuw uit verschillende materialen gemaakt. Soms waren ze van katoen, maar in veel gevallen ook van zijde.⁹¹

Rood was een populaire kleur voor zakdoeken.⁹² Mogelijk is de oorzaak daarvan te vinden in de uniformen van zeemannen tijdens de achttiende eeuw. Zij droegen meestal een blauw jasje en een rode zakdoek. Omdat ze zo'n grote groep vormden, had hun kleding invloed op de hele kledingmarkt. Zaken die zij droegen werden namelijk op grote schaal geproduceerd.⁹³ Als kleurstof voor die rode zakdoeken gebruikte men in de meeste gevallen het rood dat uit de plant meekrap werd gewonnen.⁹⁴

⁹⁰ VANNOPPEN, 'De streekdracht voor mannen in de Hoge Ardennen', 25.

⁹¹ STYLES, *The dress of the people*, 39-40.

⁹² The Dutch Handkerchief Company, 'De geschiedenis van de boerenzakdoek', <http://dutchhandkerchiefcompany.com/index.php/nl/geschiedenis.html>

⁹³ STYLES, *The dress of the people*, 47, 51.

⁹⁴ The Dutch Handkerchief Company, 'De geschiedenis van de boerenzakdoek', <http://dutchhandkerchiefcompany.com/index.php/nl/geschiedenis.html>

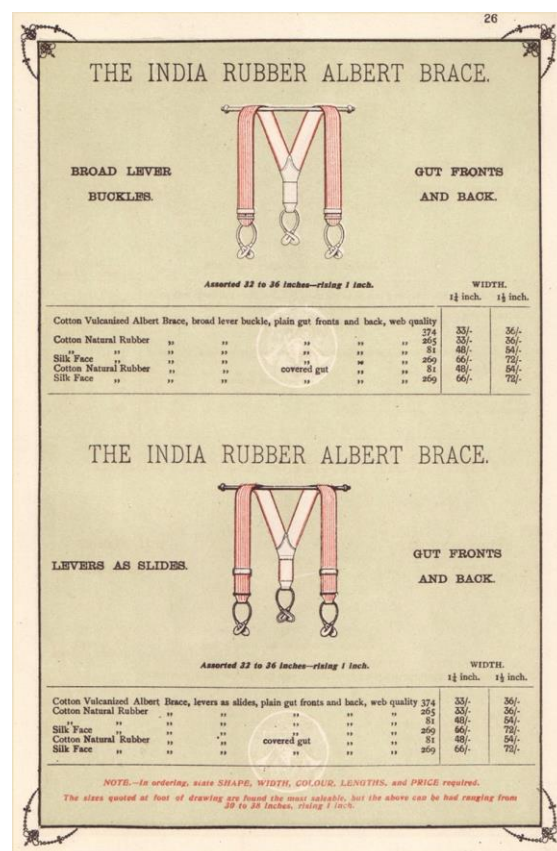
Bretellen

Ondergoed wordt modeaccessoire

Bretellen zijn een kledingaccessoire dat aanvankelijk vooral door mannen werd gedragen. Ze dienen om een broek op te houden. De etiquette schreef voor dat je de bretellen niet mocht zien. Ze maakten immers deel uit van de onderkleding. Zichtbare bretellen werden met de arbeidersklasse geassocieerd. Bretellen maakten geen deel uit van een Vlaamse streekdracht, maar werden vanaf het midden van de negentiende eeuw wel door mannen op het Vlaamse platteland gedragen.

Voorlopers van de bretellen werden al af en toe gedragen aan het einde van de achttiende eeuw. Tijdens de Franse Revolutie werd door de revolutionaire *sans-culottes* een soort bretellen gedragen om hun broeken op te houden. De bretel raakte pas echt algemeen verspreid in de negentiende eeuw, met het in de mode komen van een hoge pantalon met een hoge tailleband. Bij een dergelijke broek was een riem niet handig. Bretellen waren dan een alternatieve manier om die broek op te houden.⁹⁵

Aanvankelijk bestonden bretellen uit een riem over elke schouder. Elke riem had een gesp waarmee je de juiste lengte van de bretel kon bepalen.⁹⁶ Pas vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw kwamen er bretellen die samenkwamen op de rug in H, X en later Y-vorm. De banden liepen uit in leren riempjes met knoopsgaten, die aan knopen op de broeksband werden vastgemaakt. De metalen klepjes waarmee we vandaag meestal bretellen aan de broeksband bevestigen, werden uitgevonden in 1894.⁹⁷

Catalogus van Thurston uit 1870. Bron: <http://www.alberththurston.com>

⁹⁵ SUDDATH, C., 'A brief history of suspenders', *Time*, 16 december 2010.

⁹⁶ KLEI en COBELENS, *De man in zijn hemd*, 64.

⁹⁷ 'De geschiedenis van bretels',

<https://www.bretelswinkel.nl/bretelgids/geschiedenis-bretels/>

Een van de eerste belangrijke producenten van bretellen was de Brit Albert Thurston, die in 1820 begon met bretellen te maken.⁹⁸ Ook in Frankrijk kwam de productie op gang, onder meer in de omgeving van Rouen.⁹⁹ Beide landen exporteerden de bretellen ook naar hun kolonies, waardoor het kledingstuk over de wereld verspreid geraakte.

De elite droeg dure bretellen van leer. De goedkopere variant werd gemaakt van geweven stoffen, al dan niet gecombineerd met elastiek. De rubber voor de elastiek werd uit India geïmporteerd.

Doordat rond 1900 opnieuw broeken met een lage tailleband in de mode kwamen, werden bretellen minder gedragen. Ze verdwenen echter nooit helemaal. Vandaag zijn zichtbare bretellen in de mode en worden ze door zowel mannen als vrouwen als accessoire gedragen.

De bretellennijverheid in Vlaanderen

Vlaanderen kende zijn eigen bretellennijverheid. Dankzij subsidies van de overheid begon de Joods-Nederlandse ondernemer Jacob Moresco in 1848 een bedrijfje in *'elastieken weefsels'* in het Oost-Vlaamse Meigem. Zijn atelier moest andere ondernemers tot voorbeeld dienen om gelijkaardige bedrijven op te richten. Zo wilde de overheid het Oost-Vlaamse platteland, dat zwaar geleden had onder het instorten van de thuisnijverheid (vlas), een nieuwe economische impuls geven.

In 1848 telde het atelier van Moresco 14 weefgetouwen en 17 wevers. Een aantal naaisters (25 à 40) stikten thuis de 'patten', de lussen aan het uiteinde van de bretellen.¹⁰⁰ Het dorp kon deze nieuwe werkgelegenheid goed gebruiken. Van de 110 weefgetouwen voor thuisnijverheid in de gemeente waren er in 1846 maar 60 meer in gebruik. Daardoor hadden nog maar 70 van de 290 thuiswevers in de gemeente werk.¹⁰¹ Precies omwille van dit grote aanbod aan goedkope en ervaren werkkrachten had Moresco voor Oost-Vlaanderen gekozen.

Tijdens de nijverheidsexpositie van 1849 in Gent stelde Moresco zijn elastieken bretellen (en elastieken kousenbanden) tentoon in de Troon- en Wapenzaal van het Gentse stadhuis. De pers was heel lovend, maar met zijn atelier ging het niet goed. Moresco verkaste daarop naar Gent. Daarmee voldeed hij niet aan de voorwaarden die de overheid hem had opgelegd: Moresco moest in ruil voor zijn subsidies zijn atelier in Meigem minstens vijf jaar lang openhouden en er een minimum aan tewerkstelling creëren.¹⁰² Ook in Gent liep het vervolgens mis.

⁹⁸ Dit bedrijf bestaat nog steeds, zie <http://www.albertthurston.com>.

⁹⁹ VAN DEN ABEELE, *De opkomst der bretellennijverheid in Vlaanderen*, 28.

¹⁰⁰ VAN DEN ABEELE, *De opkomst der bretellennijverheid in Vlaanderen*, 7-25.

¹⁰¹ VAN DEN ABEELE, *De opkomst der bretellennijverheid in Vlaanderen*, 11-12.

¹⁰² VAN DEN ABEELE, *De opkomst der bretellennijverheid in Vlaanderen*, 31-36.

Na het failliet van Moresco was het nog niet gedaan met de Vlaamse bretellennijverheid. Enkele van zijn voormalige werknemers richtten hun eigen kleine bedrijfjes op in Deinze.¹⁰³ Het bedrijf van de broers Bilteryst hield het daar enkele generaties vol. Bilteryst produceerde aanvankelijk alleen kinderbretellen, maar breidde later uit naar bretellen voor volwassenen. Ze verkochten hun waren op de markt van Deinze.¹⁰⁴ Ook op andere plaatsen in België, zoals in Brussel, waren er vanaf ongeveer 1830 enkele bretellenfabrikanten actief.¹⁰⁵

¹⁰³ VAN DEN ABEELE, *De opkomst der bretellennijverheid in Vlaanderen*, 37.

¹⁰⁴ VAN DEN ABEELE, *De opkomst der bretellennijverheid in Vlaanderen*, 39.

¹⁰⁵ VAN DEN ABEELE, *De opkomst der bretellennijverheid in Vlaanderen*, 52.

Bibliografie

Literatuur

- -, *Streekgebonden kleding. Onderzoek in Nederland en Vlaanderen*, Nederlands Centrum voor Volkscultuur, Utrecht, 1996.
- BOGAERTS, I., 'De blauwe kiel, van werkhemd tot hoogmodisch symbool van België', VANNOPPEN, H., ed; *Van Hoed tot Ondergoed. Streekdrachten in Vlaanderen*, Leuven, Davidsfonds, 2010, 43-61.
- BOGAERTS, I., 'Van kepie tot faas', VANNOPPEN, H., ed; *Van Hoed tot Ondergoed. Streekdrachten in Vlaanderen*, Leuven, Davidsfonds, 2010, 63-73.
- BRUYNEEL, T., *Historische situering en analyse van politieke aspecten in het oeuvre van de negentiende-eeuwse Gentse volkszanger Karel Waeri*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Moderne Geschiedenis, Gent, 2001.
- CLERINX, H., 'Oude wijsheid uit de winning', *Omtrent*, 2004, 1-6.
- GEENS, F., 'Nog wat over boerenkielen', *Volkskunst* 3 (1979/3), 10-11.
- GEENS, F., 'De rode zakdoek met witte bollekens', *Volkskunst*, 17 (1993/1) 14-16.
- GEENS, F., 'De boerenkiel, een historische Kempense kledij?', *Volkskunst* 2 (1978/3) 4-8.
- GEENS, F., 'En hoedje op, en hoedje af... Mannenhoofddeksels', *Volkskunst*, 26 (2001/3) 60-65.
- GEENS, F., 'Het Heemkundig museum te Heist-op-den-Berg', *Volkskunst* 2 (1978/4) 6-7.
- HOBBSAWM, E. en RANGER, T., *The invention of Tradition*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983.
- KLEI, N. en COBELENS, M., *De man in zijn hemd, over kleren voor heren*, Amsterdam, Balans, 1996.
- LINDEMANS, P., 'Onze Brabantsche Boerenkleederdracht', *Eigen Schoon*, 19 (1936/9), 337-339.
- SIEVERS, M., *The Highland myth as an invented tradition of the 18th and 19th century and its significance for the image of Scotland*, München, Grin Publishing, 2007.
- SORBER, F., 'De rode katoenen zakdoek met witte bollen', *Volkskunst* 10 (1986/3), 29-30.
- SORBER, F., *Waar is de tijd? 1000 jaar Kempen, de Kempenaren en hun kleding*, De archieven in de Kempen, Zwolle, Uitgeverij Waanders, 1998.
- STERKENS-CIETERS, P., *Volkskleederdrachten in Vlaanderen*, Antwerpen, De Sikkel, 1935.
- STYLES, J., *The dress of the people. Everyday fashion in eighteenth-century England*, New Haven- London, Yale University Press, 2007.
- SUDDATH, C., 'A brief history of suspenders', *Time*, 16 december 2010.
- VAN DALE, *Groot Woordenboek der Nederlandse taal*, Utrecht/Antwerpen, 1984.

- VAN DE WAAL, M., 'Bijdrage tot de studie van de Volkskleederderdrachten in de Antwerpsche Kempen', *Oostvlaamsche Zanten. Mededeelingen van den Bond der Oostvlaamsche Folkloristen*, 12 (1937/2-3), 33-43.
- VAN DEN ABEELE, H., *De opkomst der bretellennijverheid in Vlaanderen (Meigem-Deinze) 1847-1848*, Ledeberg-Gent, NV Drukkerij Erasmus, 1941.
- VAN THIENEN, J., 'Streekdrachten in de late 19de en vroege 20ste eeuw', *Eeuwentemmer*, 1 (2002/2) 2-7.
- VANNNOPPEN, H. ed., *Streekdrachten in onze gewesten. Antwerpen-Brabant-Limburg-Oost-Vlaanderen-West-Vlaanderen*, Stichting Mens en Cultuur Gent ism de Streekdrachtencommissie van het Instituut voor Vlaamse Volkskunst, Gent: Stichting Mens en Cultuur, 1994.
- VANNOPPEN, H., 'De streekdrachten in het aloude hertogdom Brabant', *Brabantse Folklore*, (maart 1978), nr. 217, 82.
- VANNOPPEN, H., 'Armoe Troef, streekdrachten en mode in de Belle Epoque in Brugge en in de rest van Vlaanderen', *Volkskunst* 36 (2011/1), 27-31.
- VANNOPPEN, H., 'De faas als hoofddekse', *Volkskunst*, 15 (1991/1) 14-17.
- VANNOPPEN, H., 'De streekdracht voor mannen in de Hoge Ardennen', *Volkskunst* 37 (2012/3), 23-28.
- VANNOPPEN, H., 'Vlaams-Brabantse streekdracht verhalen', *Volkskunst* 36 (2011/3), 25-28.
- VANNOPPEN, H., 'De mannenmode en streekdracht. Van de man met de snor en de hoge hoed uit de Belle Epoque naar de sportieve man met de pet en een gladgeschoren gelaat na WOI', *Volkskunst* 38 (2014/5) 19-22.
- VANNOPPEN, H., 'De streekdrachten in Brabant, in de Antwerpse en Oost-Vlaamse Polders, zonder het land van Waas en het Meetjesland te vergeten', *De Grote Ronde* (april - juni 1992). 6-9.
- VANNOPPEN, H., ed., *Van Hoed tot Ondergoed. Streekdrachten in Vlaanderen*, Leuven, Davidsfonds, 2010.
- VANNOPPEN, H., 'Fuiken of blauwe kielen in Midden-Brabantse volkskleederdracht', *Volkskunst* 5 (1981/1) 7-9.
- VANNOPPEN, H., 'Nieuw onderzoek naar streekdrachten in Vlaanderen', in: *Streekgebonden kleding. Onderzoek in Nederland en Vlaanderen*, Nederlands Centrum voor Volkscultuur, Utrecht, 1996, 23-36.
- VANNOPPEN, H., 'Streekdrachten in Limburg', in VANNOPPEN, H., ed; *Van Hoed tot Ondergoed. Streekdrachten in Vlaanderen*, Leuven, Davidsfonds, 2010, 183-208.
- WEHRENS, A., 'Oud-Limburgsche kleederdrachten', *Eigen Volk* 3 (1931/10) 229-230.
- WOUTERS, M., *Kempense kledij van de Wieg tot het Graf*, Turnhout, Taxandriamuseum, 1999.
- WUYTS, Y., *Kledingsconsumptie bij mannen tussen 1905 en 1914: de elite te Antwerpen, consumptie en identiteit*, Vrije Universiteit Brussel, onuitgegeven masterscriptie, 2011.

- ZIJLSTRA, C., *De 19e eeuwse dierentuin als exotisch, pittoresk stadspark: de koninklijke maatschappij voor dierkunde van Antwerpen*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling KULeuven, Leuven, 1996.

Websites

- 'Christian headcovering', https://en.wikipedia.org/wiki/Christian_headcovering geraadpleegd op 18 juni 2017
- 'De geschiedenis van bretels', <https://www.bretelswinkel.nl/bretelgids/geschiedenis-bretels/> geraadpleegd op 26 juni 2017
- Albert Thurston, <http://www.albertthurston.com>, geraadpleegd op 26 juni 2017
- Hoge Gilderaad der Kempen, 'Gildekledij', <http://www.hogegilderaadkempen.be/geschiedenis/10-gildekledij>, geraadpleegd op 18 juni 2017
- The Dutch Handkerchief Company, 'De geschiedenis van de boerenzakdoek', <http://dutchhandkerchiefcompany.com/index.php/nl/geschiedenis.html>, geraadpleegd op 26 juni 2017

Colofon

Geheugen Collectief
Cuperusstraat 5, 2018 Antwerpen
www.geheugencollectief.be
Deze teksten werden opgesteld door
Hannelore Vandebroek, Peter Van der Hallen
Bas De Roo en Stijn Knuts,
onderzoekers van Geheugen Collectief
in opdracht van Het Domein Bokrijk.
© Geheugen Collectief 2018